

**Universiteit
Leiden**
The Netherlands

De mens is een religieus dier
Borg, M.B. ter

Citation

Borg, M. B. ter. (1993). De mens is een religieus dier. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/10591>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/10591>

LASTIGE VRAGEN

Bestaat er vriendschap zonder affiniteit in humor? Ik weet het niet. Ik ben geen grote lolbroek.

Wat ziet u verder nog als onontbeerlijk, wil een relatie tussen twee personen door u niet enkel als een belangengemeenschap maar als vriendschap worden ervaren?

A Welgevallen aan het gezicht van de ander

B dat je je onder vier ogen kunt laten gaan, dat wil zeggen het vertrouwen dat niet alles wordt doorverteld

C het zich politiek grosso modo op één lijn bevinden

D dat de een de ander in een toestand van hoop kan brengen, enkel en alleen doordat hij er is, doordat hij opbelt, doordat hij schrijft

E consideratie

F de moed om het openlijk oneens te zijn, maar met een speciale antenne om te weten hoeveel oprechtheid de ander nog juist kan incasseren, en dus geduld

G het wegvallen van prestigekwesties

H dat je de ander net zo goed zijn geheimen laat, dus niet gekwetst bent als er iets aan het daglicht komt waar hij nooit een woord over gezegd heeft

I verwantschap in schaamtegevoel

J als je elkaar toevallig tegenkomt: blijdschap, ofschoon je eigenlijk helemaal geen tijd hebt, als eerste reflex beiderzijds

K dat je kunt hopen voor de ander

danken hebt aan rijkdom die u door een erfenis ten deel is gevallen of door een schenking?

G door een ascetische levenswijze?

H door een voorbeeldige gewetensvolheid in alle kwesties van zedelijk belang die niet door het burgerlijke profijtstelsel worden beroerd, zowel als door verinnerlijking van de gegeven omstandigheden, sensibiliteit voor dingen in de culturele sfeer, smaak, enzovoort?

I doordat u een aanzienlijk bedrag aan belasting betaalt?

J door vaak als gastheer op te treden?

K door tegen uzelf te zeggen dat er sinds mensenheugenis armen en rijken hebben bestaan en dus altijd zullen blijven bestaan, dat wil zeggen dat u helemaal geen rechtvaardiging nodig hebt?

Lk ben helemaal niet rijk. Ik verdien tweëntwintighonderdzesentachtig gulden netto per maand.

Welke problemen lost het goede huwelijk op?

De eenzaamheid.

Wat heeft u ertoe gebracht de trouwbelofte te geven?

A behoefte aan zekerheid?

B een kind?

C de maatschappelijke nadelen van de ongehuwde staat, gedoe in hotels, hinderlijke praatjes, tactloosheden, ingewikkelde toestanden met instanties of bureaus, enzovoort?

D de traditie?

Wat heeft u ertoe gebracht de trouwbelofte te geven?

A behoefte aan zekerheid?

B een kind?

C de maatschappelijke nadelen van de ongehuwde staat, gedoe in hotels, hinderlijke praatjes, tactloosheden, ingewikkelde toestanden met instanties of bureaus, enzovoort?

D de traditie?

Vragen
Max Frisch

Antwoorden
Jacob Engelage

L de waarborg dat de een zowel als de ander tenminste bewijzen verlangt als er van de ander slechte dingen worden verteld, voordat hij er geloof aan hecht

M raakpunten wat betreft enthousiasme

N herinneringen die je samen hebt en die minder waarde zouden hebben als je ze niet samen had

O dankbaarheid

P dat de een de ander af en toe ongelukkig kan zien hebben maar daarom nog niet op de rechterstoel gaat zitten

Q het wegvallen van iedere vorm van gierigheid

R dat je elkaar niet vastpint op meningen die eens tot eensgezindheid hebben geleid, dat wil zeggen dat geen van beiden zich uit consideratie met de ander een nieuw inzicht hoeft te ontzeggen?

Bent u klaar met uw vraag?

Wat kost op het ogenblik een pakje boter?

Bij mijn kruidenier om de hoek f 2,75; bij Albert Heijn kost de roomboter blanco f 1,99, de ongezouten AH f 2,49, de gezouten AH f 2,59, een rol gezouten boter van een pond f 5,95; bij de bio-kruidenier kost roomboter van Terschelling f 3,95, de worteltjes (waspeen) doen f 2,45 per kilo.

Hoe rechtvaardigt u uw eigen rijkdom: A dat die door God gewild is?

B dat u die enkel en alleen te danken hebt aan het feit dat u van aanpakken wist, dat wil zeggen door ervan uit te gaan dat andere bekwaamheden, die niet in inkomen worden omgezet, minder waarde hebben?

C door waardig gedrag?

D door tegen uzelf te zeggen dat toch alleen de rijken maar een economie aan het draaien kunnen krijgen voor het welzijn van allen, dat wil zeggen door ondernemingsgeest?

E door caritas?

F door uw hogere opleiding, die u te

E het eenvoudiger worden van het huishouden?

F de wens om de familie niet voor het hoofd te stoten?

G de ervaring dat een niet-echtelijke verbintenis op dezelfde wijze leidt tot sleur, tot matheid, tot alledaagsheid, enzovoort?

H het vooruitzicht op een erfenis?

I de hoop op een wonder?

J de mening dat het louter een formaliteit betreft?

Lk ben niet getrouwd en ook verder is het al vrij lang een doodse boel. Ik neuk niet graag, trouwens.

Bent u er trots op om vader te zijn?

Nee.

Wilde u indertijd vader worden?

Nee.

Had u het vaderlijke verantwoordelijkheidsbesef al voordat u het kind verwekte, terwijl u het kind verwekte, of op welk ander moment diende het zich bij u aan?

Toen ik veertien was ben ik 1x met een vrouw naar bed geweest. Zij was een vrijgezelle vrouw die een tourniturenzaak dreef in het dorp. Ze raakte zwanger, verkocht de zaak en verliet het dorp. Het kind heeft ze afgegeven.

Later hoorde ik dat ze ergens in Brabant huishoudster was geworden van een rijke dame. Ik weet niet of mijn kind een zoon of dochter is. Ik ben nu zesenvertig. Het kind moet één- of tweedertig zijn.

Lk heb geprobeerd deze episode te vergeten, maar het is zo'n kort verhaal dat het gemakkelijk is te onthouden en moeilijk te vergeten.

De auteur is bankemployé.

De vragen zijn afkomstig uit 'Dagboek 1966-1971' van Max Frisch; als 'Lastige vragen' in een aparte editie verschenen bij uitg. Meulenhoff.

„Laten we religie religie noemen en voetbal voetbal”, schreef Koert van der Velde op 30 oktober op de Podium-pagina. Hij verwijt de godsdienstsocioloog Meerten ter Borg – die in Letter & Geest van 23 oktober beweerde: ‘voetbal is religie’ – dat hij complexe verschijnselen „in een handomdraai omdovert tot simpele flauwekul. Mensen en zaken die in de verste verte iets religieus hebben, noemt hij heilig, profeet, god, kerk of ritueel. Klaar is Kees.”

Vandaag reageert Ter Borg: „Voor het soort ongelovigen, dat er prat op gaat zonder illusies te kunnen leven, moet het toch bevrijdend werken dat er wéér een illusie is doorgeprikt: de illusie van een samenleving zonder religiositeit.”

door Meerten B. ter Borg

SUPPORTERS VAN MANCHESTER UNITED

FOTO SERGE LIGTENBERG

De reactie van Koert van der Velde ligt er niet om. Hij is fel en emotioneel. Hij vergelijkt mijn analyse met de beruchte beeldreligie-grap van het programma *Zo is het*. . . Daarin werd televisie de nieuwe religie genoemd, door mij wordt voetbal religie genoemd.

Als je mij onderuit wilt halen, is de parallel met *Zo is het*. . . niet erg goed gekozen. Hoe die rel destijds in elkaar zat, is niet zo erg gemakkelijk te reconstrueren, maar het object van woede betrof hier toch in de eerste plaats het feit dat men zich vergrepen had aan bijbelteksten en niet zozeer de vergelijking van televisie met religie.

Dat laatste werd door nogal wat gelovigen herkend. Verwonderlijk is dat niet. Het spoort immers aardig met sommige christelijke analyses van afgodendienst. De satirici van *Zo is het*. . . hadden wel degelijk iets te pakken, zo werd ook in christelijke kring wel erkend. Dat is trouwens het kenmerk van satirie: op een schokkend-grappige wijze een aspect van de waarheid belichten. De stelling dat televisie de nieuwe religie is, wordt dan ook al lange tijd door respectabele wetenschappers verdedigd, van wie in Nederland Peter Hofstede de meest welsprekende is.

Dit soort analyses maak ik niet omdat godsdienstsociologen door de secularisatie zonder object zouden zijn komen te zitten. Ik bouw voort op een respectabele traditie, die bijna 200 jaar geleden is begonnen met Auguste Comte en rond de eeuwwisseling werd versterkt door Durkheim.

Het is jammer dat Van der Velde de beschikbare ruimte niet heeft gebruikt om uit te leggen, wat er fout is aan dit soort analyses: waarom het fout is om voetbal of televisie als religie te zien. Dan hadden we een zinnige discussie kunnen voeren.

Religiositeit is mijns inziens een onvervreemdbaar eigenschap van de mens. De mens is een religieus dier, een *animal religiosum*: de term is van de Duitse godsdienstsocioloog Thomas Luckmann. Ik meen dat de mens een religieus dier is, omdat hij enker in de wereld staat en dat gevoel van onzekerheid moet zien tot zwijgen te brengen. Dieren, en lus ook mensen, moeten zich oriënteren in de werkelijkheid om hen heen om te kunnen overleven en daarbij moeten ze hun leven op een bepaalde manier omgeven. Andere dieren krijgen de aanwijzingen daarvoor goeddeels mee met hun erfelijke materiaal. Hun *know how*; voor een groot deel aangeboren. Bij mensen is dat in veel mindere mate het geval. Zij moeten door schade en schandere hoe de werkelijkheid in elkaar zit, en hoe je het beste kunt leven. Ze moeten daarvoor zelfs nog een begrippen-apparaat ontwikkelen. We zullen dat begrippen-apparaat hun *wereidbeeld* noemen. Darin zit hun interpretatie van de werkelijkheid en dus ook hun verklaringsschem's, hun waarden, hun normen, hun spiraties, hun hoop en hun vrees. Ze gaan in hun *wereidbeeld* verder dan alleen *how how*. Ze vragen ook nog naar het waarom.

Mensen zijn niet in staat om een dergelijk *wereidbeeld* als individu te ontwikkelen. Ze doen dat met elkaar in de loop van een hele eeuw, omvattend interactieprocessen. Langzaam zijn daarin *wereidbeelden* ontstaan die steeds maar weer aange-

past. Zo ontstond een veelheid aan verschillende culturen.

Vele van deze *wereidbeelden* zijn geanalyseerd en benoemd. Zo kennen we bijvoorbeeld animistische *wereidbeelden*. Alle dingen worden gezien als bezield. Zo is de wereld te begrijpen uit de goede of kwade bedoelingen van de dingen, die eventueel hun bondgenootschappen sluiten met de mensen. We kennen ook polytheïstische *wereidbeelden*. Die werelden zitten vol met goden: familiegoden, stadsgoden, riviergoden. Zo is de grillige werkelijkheid te begrijpen als een strijd van de goden. Maar je kunt de werkelijkheid ook begrijpen als materie, die is onderworpen aan blinde natuurwetten. Zo kijken we naar de werkelijkheid in ons moderne, verwetenschappelijke *wereidbeeld*.

Mensen overleven, zo goed en zo kwaad als het gaat, bij de gratie van hun begrip van de werkelijkheid. Als zou blijken dat hun *wereidbeeld* niet klopt, dan verliest de wereld voor hen haar begrijpelijkheid en verandert ze in een angstwekkende

of popsterren. Bij dergelijke gevoelens zou ik willen spreken van religiositeit. Bijna alle mensen hebben dit gevoel van verbondenheid nodig op de één of andere manier. Het hebben van een vast punt van waaruit ze hun leven richting geven, is voor mensen een noodzaak. Daarom kan de mens een religieus dier genoemd worden.

Bij deze manier van bestuderen van religiositeit gaat het dus niet om de inhoud en de waarheid. De vraag door wat voor idee of principe, of door welke god mensen zich laten inspireren, komt niet aan de orde. En ook de vraag, of het om een ware god gaat, of om een valse god, een afgod, blijft buiten beschouwing. Het gaat om het bestuderen van de manier, waarop mensen zich de angst van het lijf houden door middel van charismatische gevoelens, die gericht zijn op iets wat hen als individuen te boven gaat.

Als dit zo is, als religiositeit deel uitmaakt van het wezen van de mens, dan kan dat door een bepaalde historische ontwikke-

DE MENS IS EEN RELIGIEUS DIER EN ZO IS HET

chaos. Overal loert de dood, alleen je weet niet waar. Dat besef werkt verlamdend en is daarom zelf ook al levensdreigend. Vandaar dat het *wereidbeeld* niet mag falen en dat we zelfs niet op het idee mogen komen, dat dat zou kunnen.

Maar het *wereidbeeld* is mensenwerk, ook al is het collectief mensenwerk. Nu zijn mensen feilbaar en eindig en ze weten dit. De kleinheid, de miezerigheid, de feilbaarheid maken deel uit van de dagelijkse ervaring. Deze feilbaarheid strekt zich in principe tot alles uit, tot en met het *wereidbeeld*, bij de gratie waarvan zij leven. Om niet verlamd te worden door de angst en de wanhoop, moeten zij daarom het gevoel hebben, dat ze verbonden zijn met iets dat groter is dan hen zelf, dat hen overstijgt en zo de geldigheid van hun *know how*, van hun manier van leven, van hun waarden en normen en aspiraties sanctioneert, dwars tegen de menselijke feilbaarheid in.

Van tijd tot tijd moeten mensen aan hun verbondenheid hiermee herinnerd worden. Het gevoel, dat hun *wereidbeeld* zich aan hun eigen eindigheid en feilbaarheid onttrekt, doordat het iets hogers, iets bovenmenselijks heeft, moet levend gehouden worden.

Deze gevoelsmatige zekerheid wordt opgewekt en levend gehouden door wat heel goed charismatische ervaringen genoemd zouden kunnen worden. Men voelt schroom en ontzag. Deze ervaringen kunnen zich op heel uiteenlopende manieren voordoen. Het kan spontaan en onverwacht, maar het kan ook georganiseerd en geïnstitutionaliseerd. Het kan in een collectieve roes en in een individuele extase. Deze gevoelens kunnen betrekking hebben op een transcendent god, maar bijvoorbeeld ook op allerlei concrete mensen zoals politieke leiders

ling, zoals de secularisatie, niet op stel en sprong veranderen. Bepaalde vormen van religie kunnen wel binnen een aantal decennia verdwijnen, de religiositeit zelf niet. Als we aan die vormen van religie zozeer gewend zijn geraakt, dat we ze zijn gaan vereenzelvigen met religiositeit als zodanig, dan kan het wel *lijken* of religie uit de samenleving verdwijnt. Maar in dat geval is er sprake van gezichtsbedrog.

Dat is, wat we op het ogenblik zien gebeuren. Het maatschappelijk belang van de kerken vermindert in West-Europa. Het geloof in een transcendent god en een leven na de dood neemt zichtbaar af. Nu denken velen dat de religiositeit zelf ook verdwijnt. Maar het afbrokkelen van de specifieke maatschappelijke vormen, waarin een algemeen menselijke eigenschap enkele eeuwen is gegoten, betekent niet dat ook die menselijke eigenschap zelf verdwijnt.

Het is een vreemde manier van er tegen aan kijken. Het is alsof je meent dat de liefde tussen mannen en vrouwen verdwijnt, als er minder huwelijken gesloten worden. Het is, ander voorbeeld, alsof je voetstoots aanneemt dat mensen geen agressie meer in zich hebben, als de politie erin slaagt het geweld op straat in te dammen. Samenvattend: uit het verdwijnen van de maatschappelijke vorm van een bepaalde menselijke eigenschap kan men niet zonder meer concluderen, dat die eigenschap zelf ook verdwenen is.

De vorm die de religiositeit krijgt, varieert met de samenleving, waarvan hij onlosmakelijk deel uit maakt, omdat deze vorm in een bepaalde maatschappij, in interacties tussen concrete mensen is ontstaan en levend gehouden. In de moderne samenleving wordt de religiositeit

binnenwereldlijk en is hij meer op materiële dingen gericht. Hij wordt ook steeds pluralistischer en individualistischer. Door het pluralisme en de individualisering kan in onze tijd alles religieus zijn. Met de nadruk op: kan. Laten we als voorbeeld toch maar weer voetbal nemen. Voor de meesten in Nederland is het meestal een verzetje, een beetje opwindend, een gespreksonderwerp. Voor sommigen is het meer: het structureert hun leven. Maar daarmee is het nog niet religieus van aard.

Religieus wordt het pas, als voetbal voor hen iets is, dat hen van tijd tot tijd aan de kleinheid, de miezerigheid, de vergankelijkheid, de eindigheid van het leven onttrekt en het gevoel geeft dat ze in een wereld opgenomen zijn, die het alledaagse te boven gaat.

Voor sommigen is dit heel vaak het geval. In Nederland zijn dit er niet zoveel. Voor velen is het heel af en toe het geval. Dit blijkt bijvoorbeeld als er een kampioenschap is behaald en honderduizenden in een solidariserende roes samenstromen in het centrum van de stad.

De pluralisering betekent ook, dat mensen dit soort religieuze gevoelens bij heel veel zeer uiteenlopende gelegenheden kunnen hebben. Mensen worden af en toe gegrepen door een gevoel van eeuwigheid, nu eens door dit, dan weer door dat. Religiositeit is even veelvormig geworden als de samenleving zelf.

Religiositeit als gevoelsmatig verweer tegen de eindigheid dat zich overal kan voordoen: zo dient het naar mijn stellige overtuiging opgevat te worden. Als godsdienstsocioloog ben ik afgevoerd voor al geïnteresseerd in de verschillende manieren waarop dit zich manifesteert in de samenleving.

Misschien is deze manier van kijken pijnlijk. Het kan pijnlijk zijn voor gelovigen. Ze moeten al toezien dat hun geloof en hun God worden verdrongen door wat ze als afgoderij beschouwen. Ze moeten ook nog accepteren dat deze 'afgoderij' als gelijkwaardig wordt afgeschilderd, omdat de socioloog geen oordeel wil vellen over inhoud en waarheid van het geloof. Het is misschien nog pijnlijker voor sommige atheïsten, die menen dat onze beschaving een peil heeft bereikt dat religie voorgoed overwonnen is, bijvoorbeeld door de rede of de humaniteit. Dat neemt niet weg dat dit concept van religie als analytisch instrument nuttig is, voor gelovigen en ongelovigen. Voor de ware gelovigen die willen bekeren, is het van belang een veelzijdige analyse te hebben van de concurrentie. Daarmee weten ze waar aanknopingspunten zouden kunnen liggen voor wat zij willen bereiken. Voor dat soort ongelovigen, dat er prat op gaat zonder illusies te kunnen leven, moet het toch bevrijdend werken dat er wéér een illusie is doorgeprikt: de illusie van een samenleving zonder religiositeit.

Maar of het nu pijnlijk is of nuttig: het gaat hier in ieder geval om een aspect van het menselijk gedrag, dat in onze samenleving en in de menswetenschappen stelselmatig wordt onderschat. Heel vaak is het verkrijgen van existentiële zekerheid een belangrijk aspect van het menselijk handelen. Dat kan in zijn vele hoedanigheden, extreem en ingetogen, afschuwelijk en hartverwarmend, geanalyseerd worden aan de hand van tamelijk banale gebeurtenissen, zoals het gedoe rond een voetbalwedstrijd.